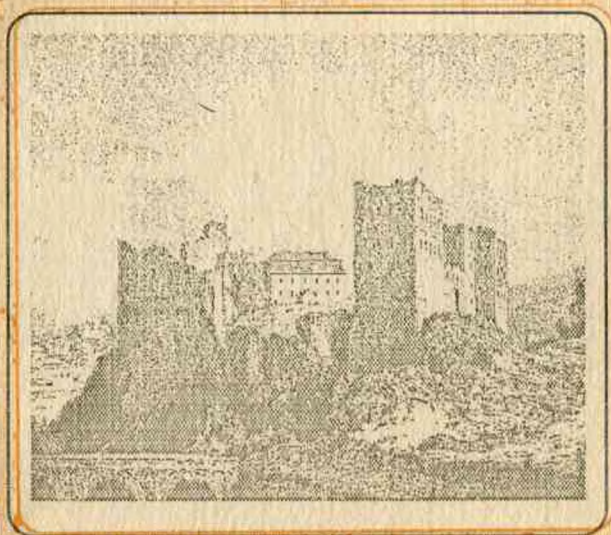

63.3(Чикр-ЧХМЕ)
с 41

Юхим Сіцінський
ОБОРОННІ ЗАМКИ
ЗАХІДНОГО ПОДІЛЛЯ
XIV-XVII ст.

Кам'янець-Подільський
1994

УКРАЇНСЬКА АКАДЕМІЯ НАУК

Є. СІЦІНСЬКИЙ

63.3 (Чукр-4хМЕ)
сч

Передрук 2010 р.

ОБОРОННІ ЗАМКИ

ЗАХІДНЬОГО ПОДІЛЛЯ

XIV-XVII ст.

(ІСТОРИЧНО-АРХЕОЛОГІЧНІ НАРИСИ)

1039743

У КИЇВІ

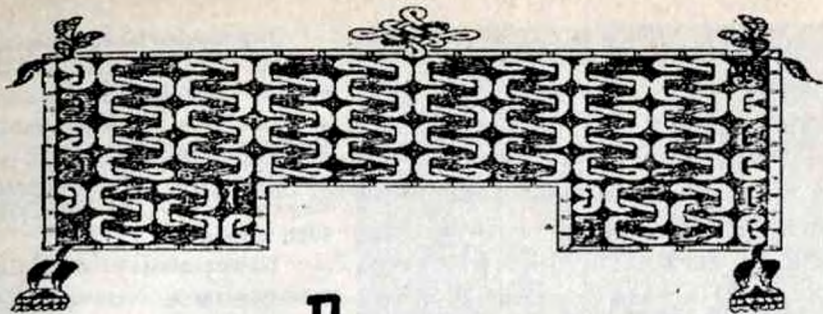
З друкарні Української Академії Наук

1928

15000

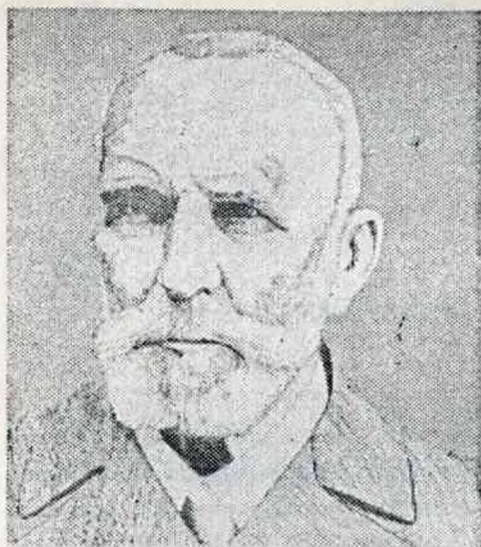
ЗМІСТ

Передмова (І.С.Вишукур, С.В.Трубчанінов)	3
(Вступ)	8
1. Кам'янецька фортеця.	13
2. Межибізький замок.	33
3. Замок у Сатанові.	43
4. Зіньківський замок.	52
5. Жванецький замок.	56
6. Чернокозинський замок.	61
7. Замок у Рихті.	66
8. Замок у Панівцях.	69
9. Замки в Ярмолинцях і Сутківцях.	73
10. Замок у Пиляві.	80
11. Замок у Бару.	84
12. Замок в Озаринцях.	89
Примітки (І.В.Данілов, О.В.Карбовський, С.В.Трубчанінов).	92

Передмова

Юхим Йосипович Сіцінський, автор понад 180 наукових праць з історії Поділля, справедливо вважається душею подільської історіографії. Він народився 10 грудня 1859 р. в с.Мазники Летичівського повіту Подільської губернії (нині Деражнянського району Хмельницької області) в сім'ї священика. Навчався в Кам'янці-Подільському в духовному училищі і духовній семінарії, пізніше (в 1881-1885 рр.) - в Київській духовній академії, яку закінчив із ступенем кандидата богослов'я. З 1889 р. Ю.Й.Сіцінський постійно мешкав в Кам'янці-Подільському, де прийняв сан священика. В 1889-1903 роках він служив в кафедральному соборі, в 1903-1918 роках займав посаду законоучителя в середньому технічному училищі. Службу священиком Ю.Й.Сіцінський поєднував з активною науковою та громадською діяльністю. В 1892-1918 рр. він був редактором подільських періодичних видань ("Подольские епархиальные ведомости", "Православная Подолия"). З 1890 р. він виконував обов'язки секретаря "Подольского епархиального историко-статистического комитета", а після перетворення цього комітету у "Подольское церковное историко-археологическое общество" з 1903 по 1920 рік був головою цього товариства. В січні 1890 р. Ю.Й.Сіцінський заснував в Кам'янці-Подільському церковний музей старожитностей та пропрацював в ньому 41 рік. Під керівництвом вченого в музеї були зібрані унікальні колекції з українського мистецтва, етнографії, археології та історії, значна збірка рукописів і стародруків, а також наукова бібліотека. Зараз це Кам'янець-Подільський історичний музей-заповідник.

1. Ю.І.Сіцинський.

історичного товариства Нестора-літописця (1896-1918 рр.), Московського археологічного товариства, Київського товариства старожитностей і місцевств (1902-1918 рр.).

90-ті роки XIX ст. пов'язані з активною діяльністю Ю.І.Сіцинського в галузі археології. Знаходчись під впливом пошукової діяльності київського професора В.Б.Антоновича він зібрав і систематизував надзвичайно великий і важливий матеріал по археології краю. Зібрані колекції і дані про розміщення пам'яток на місцевості стали згодом основою підготовленої і виданої Ю.І.Сіцинським капітальної праці "Археологическая карта Подольской губернии" (1901 р.). У вказаній праці, яка зберегла своє науково-пізнавальне значення і сьогодні, вчений зафіксував і систематизував біля 2 тисяч пам'яток кам'яного віку, доби міді і бронзи, раннього залізного віку і періоду Київської Русі (IX - XIII ст.). Головні археологічні об'єкти (рештки поселень, городищ, могильників і т.п.) добре картографовані.

Історичні праці Ю.І.Сіцинського відзначаються багатоплановістю. Зокрема, це роботи, в яких приведені в систему джерела з історії церкви: зведення про найдавніші православні церкви на Поділлі (Сутківці, Зінків, Кам'янець-Подільський); про давньоруські традиції, що лежали в основі архітектури храмових споруд XIV-XVII ст. і обрядів пов'язаних з ними; про матеріали з історії монастирів Поділля. Слід відзначити спеціальну працю вченого, присвячену історії літописного міста Бакота - столиці Дністровського Пониззя XII-XIII ст. Особливе місце серед історичних праць Ю.І.Сіцинського займає велика монографія "Город Каменец-Подольский. Историческое описание" (1895 р.), в якій подано загальний історичний нарис подій, пов'язаних з життям Кам'янці-Подільського XIII-XIX ст.

В 1918 р., коли в Кам'янці-Подільському було засновано універ-

За редакцією Ю.І.Сіцинського вийшли "Труды Подольского епархиального историко-статистического комитета" (вип. VI, 1893; вип. VIII, 1897), "Труды Подольского церковного историко-археологического общества" (вип. X, XI, XII за 1904, 1911, 1916 рр.).

Наукова діяльність Ю.І.Сіцинського в галузі історичного краєзнавства проходила у нерозривному зв'язку з найбільш прогресивними представниками позитивістської історичної школи в Україні та Росії. Він був членом різних наукових товариств і устанів: Наукового товариства ім. Т.Г.Шевченка (з 1899 року і до кінця життя), Церковно-історичного та археологічного товариства при Київській духовній академії (1888-1918 рр.),

ситет, Ю.Й.Сіцінський був обраний приват-доцентом богословського факультету, на якому вів курс з церковної археології. Після закриття цього факультету до 1922 р. читав лекції з археології та історії мистецтва на історико-філологічному факультеті інституту народної освіти (ІНО). В 1930 р. хвиля репресій щодо української інтелігенції захопила й Ю.Й.Сіцінського - декілька місяців він провів у в'язниці, після чого був змушений залишити улюблену роботу. З 1931 по 1933 рік він працював науковим співробітником у Лаврському музеї в Києві. В 1933 р. він захворів та повернувся до Кам'яця-Подільського, де на нього звалились нові злигодні. В листопаді 1933 р. міські власті безпідставно реквізували його власний будинок та залишили Ю.Й.Сіцінському лише невеликий флігельок, а в 1935 р. відібрали й це майно, виселивши вченого на передмістя. При цьому загинуло багато цінних книг з бібліотеки вченого, альбоми замальовок тощо. 7 грудня 1937 року Ю.Й.Сіцінського не стало. До останніх днів життя він не припиняв наукової роботи, не встиг видрукувати працю про друкарні на Поділлі, залишились в чорновиках і інші цікаві дослідження.

Книга "Оборонні замки Західного Поділля XIV-XVII ст." була написана вже досвідченим дослідником. Вона була опублікована Ю.Й.Сіцінським у 1928 р. в Києві під грифом Української академії наук. При підготовці цієї праці знайшло своє втілення умінь вченого аналізувати, систематизувати і синтезувати значні матеріали про історико-архітектурні, історико-археологічні пам'ятки краю.

Монументальне будівництво на Поділлі, як показав Ю.Й.Сіцінський, мало своєрідний характер, відповідно до умов життя в цій прикордонній, неспокійній місцевості. Навіть церковна архітектура Поділля того часу набирала характеру замкових споруд. Церкви, костьоли, синагоги будувалися тут з міцними мурами, баштами, амбразурами та стрільницями. Широкої відомості набули мурована церква в Меджибожі, Кам'янецький вірменський костюл, мурована синагога в Сатанові та ін. Замки XIV-XVII ст. на Поділлі були державними або приватними. Проте, як вірно зазначає Ю.Й.Сіцінський, замки-фортеці будували й утримували у відноєдному порядку "місцеві селяни, почасти міщани своєю працею, потом і кров'ю". Отже, збудовані під керівництвом архітекторів та інженерів замки Поділля є водночас і пам'ятками високої професійної майстерності широких верств населення краю, так чи інакше пов'язаних з будівельною справою. Звертає увагу дослідник і на специфіку топографічного розміщення подільських замків, розглядає їх планову структуру. Робиться висновок про те, що чим давнішим був час заснування замку, тим менш правильний був його план щодо геометричної форми. Це спостереження Ю.Й.Сіцінського підтвердилося при археолого-архітектурних дослідженнях останніх років на території фортець в Кам'янці-Подільському і Меджибожі, де підтверджено наявність культурного шару і фортифікаційних об'єктів XI-XIII ст.

2. Поділля в XIV-XVII ст.

(1 - кордони держав; 2 - межі воєводств; 3 - границі сучасних областей; 4 - татарські шляхи; 5 - замки, що описані в книзі Ю.Сіцінського; 6 - сучасні області центри).

За час, що минув після виходу книги Ю.Й.Сіцінського, багато положень, які стосуються мурованого оборонного будівництва на Поділлі, було уточнено або розвинуто археологами, істориками, архітекторами. Проте не всі висновки дослідників знаходять підтримку фахівців. Особлива увага прикута до Кам'янця-Подільського (міста та оборонних споруд). На сьогодні у питанні про вік Кам'янця-Подільського існує кілька взаємно виключних концепцій.

Найбільш давня концепція, якої притримувався і Ю.Й.Сіцінський, відносить заснування Кам'янця-Подільського до 60-х років XIV ст. В 1984 р. в мюнхенському науковому збірнику "Aus Russia mediaevalis" відомий львівський історик Ярослав Романович Дашкевич виступив зі статтею "Каменец - еще раз", в якій стисло виклав історіографію питання та зробив критичні зауваження щодо відмінних від першої концепції поглядів. Він поставив під сумнів роботи археологів (критичні зауваження Я.Р.Дашкевича не базуються на професійному знанні археологічного матеріалу) та надав першочергового значення звісткам середовісних літописів про заснування Кам'янця-Подільського литовськими князями Коріатовичами (Коріотайтісами).

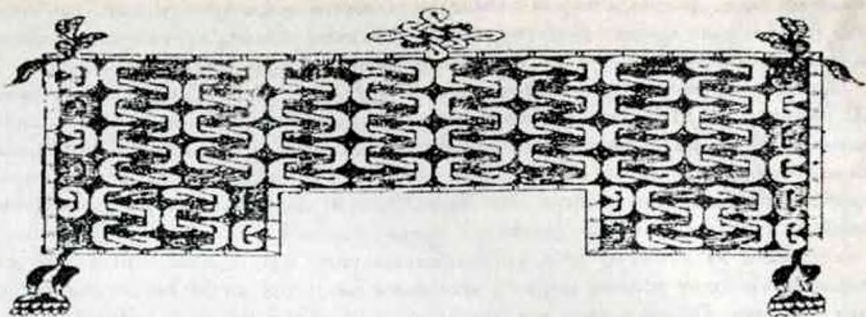
Найновіша концепція заснування Кам'янця-Подільського та початку мурованого оборонного будівництва найбільш повно розроблена київськими архітекторами Євгенією Михайлівною та Ольгою Апатоліївною Пламеницькими. Вони заглиблюють найдавнішу історію міста до римських часів. До арсеналу цієї концепції належать власні інтерпретації повідомлень античних авторів (зокрема, географа II ст. н.е. Птолемея про місто Кленідаву у Європейській Сарматії на лівому березі Дністра), матеріалів архітектурно-археологічних досліджень тощо. Автори доходять висновку, що в межах середньовічного ринку в Кам'янці-Подільському на початку нашої ери розташовувався римський

військовий табір. До того ж часу ці дослідники відносять будівництво першого кам'яного мосту (на кам'яних пілогах розташовувався дерев'яний хідник) та системи укріплень, яка складалась з 13 кам'яних веж (займала територію Старої фортеці та перешийку).

Концепція, якої дотримуються сучасні археологи з Кам'янця-Подільського (І.С.Винокур та М.Б.Петров), базується на археологічних відкриттях останніх десятиліть. Вона розглядає виявлені на території Старого міста в 1964 та 1982 роках давньоруські старожитності IX-XI ст. як сліди "гнізд" поселень, що лягли в основу формування давньоруського міста. Кам'янець XII-XIII століть, як спідчать археологічні матеріали, складався з кремля (дитинця), посаду й околиць. Дитиниць площею біля 3 га знаходився на високому місці з південно-західного боку Старого міста. Він мав приблизно трикутну в плані форму і піднімався на висоту до 38 метрів над рівнем річки Смотрич. Площу посаду для давньоруського часу поки-що встановити важко. Як показали археолого-архітектурні дослідження 1964-1968 років (Є.М.Пламєницька, І.С.Винокур), у XII-XIII ст. на території Старої фортеці (у південно-західній частині) існувало давньоруське городище. З північного боку городище обмежувалося дерево-земляним валом і ровом. Розкопками відкрито культурний шар XII-XIII ст. майже півметрової товщини (горіле дерево, обпалене каміння, значна кількість давньоруської кераміки). Наприкінці XII - на початку XIII ст. земляні і дерев'яні укріплення валу підсилюються кам'яним муром із зубцями та щільноподібними лучними бійницями (виявлено залишки муру загальною довжиною 20 метрів). З північно-східного боку, де мис не мав крутих схилів, територія давньоруського дитинця обмежувалася ровом, який згодом був засипаний внаслідок руйнації валу. В'їзд на територію дитинця вів із північно-західного боку через ворота у валу. Другий в'їзд розміщувався з боку посаду. Територія дитинця XII-XIII ст. значно поступалася за своєю площею у порівнянні з розмірами кам'яного замку пізніших часів.

* * *

При підготовці репринтного видання були використані оригінальні тексти (з правками відповідно до аркуша "помічених похибок") та краєці ілюстрацій з книги випуску 1928 року. При поганій якості ілюстрацій підбирались фотографії та малюнки приблизно того ж часу, що були в першому виданні. Ілюстрацій в виданні 1928 року нараховувалось 68. Відповідність між ілюстраціями репринтного та першого видання слідуюча. Ілюстрації, які повністю тотожні першому виданню (в скобках вказано номер, під яким була ілюстрація в першому виданні): 3(1), 4(2), 5(3), 6(4), 7(6), 8(7), 9(9), 10(14), 11(10), 12(15), 14(17), 15(19), 19(25), 20(26), 21(28), 24(32), 26(34), 27(35), 31(41), 32(41), 33(45), 34(46), 35(51), 36(50), 38(53), 41(57), 42(58), 43(59), 46(65), 47(66), 48(67). Подібні ілюстрації: 13(5), 16(18), 22(30), 23(31), 25(33), 28(38). Ілюстрації того часу, яких не було в першому виданні: 29, 39, 44, 45. Реконструкція на стор.78 сина Юхима Йосиповича — Володимира взята з роботи: В.Січинський. Сутківська твердиня // Записки Наукового Товариства ім.Т.Г.Шевченка. - Т.СЛ. Праці філол. та істор.-філол.секції. - Львів,1929. - С.175. Фото на стор.64 з книги: Памятники градостроительства и архитектуры Украинской ССР.- Т.4.-К.,1986.-С.215. Портрет Ю.Січинського роботи Б. М. Негоди. Карта на стор. 6 виконана С.В.Трубчаніновим, план на стор.93 — І. В. Даніловим, фото за номерами 17 та 18 — С.В.Трубчаніновим та В.В.Гуцалом, фото 37 — В.П.Мереєм.

Україна за давніх часів була для східної та середньої Європи затулою від різних степових хижаків, що пересувалися з Азії до Європи. Особливо таку роллю відгравала вона в XIV—XVII ст., коли на південно-східних границях України — в чорноморських степах та в Криму залягли татари. В половині XV ст. ці татари остаточно відокремилися були від Золотої Орди й зорганізувалися в Кримське ханство, що приєдналося до Туреччини. Ця Татарська держава, зорганізована на зразок азійських кочових хижакських держав, за весь час свого існування провадила надзвичайно просту політику: жила коштом сусідніх держав — Московської, Литовської і Польської. Татари ці жили тим, що постійно нападали на прикордонні землі названих держав, себ-то на Україну, грабували її майно та забирали в полон людей. А тому що татари були під аверхністю Туреччини, то, бувало, на Україну разом з ними приходили й турки теж руйнувати українські поселення. Особливо страждало від цих нападів Поділля, що лежало скраю українських земель, і саме ті місцевості, де людність була гущіша й заможніша.

Татари нападали на Поділля звичайно трьома шляхами, що були вигідні для кінних наїздів: Кучманським, Чорним і Волооським. Перший шлях проходив по вододілу сточиш Дністра та Бога, приблизно по лінії теперішньої залізниці, що йде від Жмеринки до Одеси. Другий татарський шлях тягся по вододілу між Богом і Дніпром, по Вінниччині та Літинщині. Називався цей шлях Чорним певне через те, що пролягав лісами. Третій татарський шлях — Волооський ішов на правому березі Дністра по Басарабії-Волощині. Йдучи цим шляхом татари переправлялися десь через Дністер, і з'являлися на Поділля; иноді йшли вверх по Дністру і нападали на Покуття, Буковину й Галичину.

Мало не кожного року, а часом і по кілька разів на рік татарські чамбули бували на Поділля і найгірше допікали тим, що забирали в полон людей. Українсько-руські невільники були головною підвалиною економічного життя татарської держави і почасти турецької. Оті невільники були головним чином робочою силою в господарстві татар; вони-ж були і за найважливіший предмет торгівлі та вивозу. Невільнічі торги в Криму, Малій Азії, Італії, на островах Середземного моря були переповнені невільниками з України. Особливо „ходовим крамом“ були мододі українки. Багато було таких невільниць із Поділля. Про „бракни-подолянки“ згадують українські народні пісні та думи. Татари, напр., каже пісня

везли а собою три Подольнички
три Подольнички — всі три сестренки;
ой старшу везли в червонім убранні,
а середню везли в зеленім жувані,
а найменшу везли голеньку-нагеньку.
Ой найстаршій треба чипок вишити,
а середній треба віночок увити,
а найменшу треба на Дунай пустити,
нехай пливе до оїця, до матки,
до своїй родиноньки ¹⁾.

Несільниці-українки поповнювали хареми багатих турків, а часом попадали навіть у султанські хареми. Були випадки, що українки робилися султанихами, як, напр., XVI ст. славнозвісна Роксолана жінка Сулеймана Пишного (1520—1566 рр.), що верховодила мало не всім султанським двором і навіть самим могутнім володарем Сходу. Була вона родом, за одними відомостями, з горішньо-дністрянського Поділля з міста Рогатина, а за іншими — з міста Чемеровець на Кам'янецьчині. Новітній історик Туреччини акад. А. Кримський каже, що Турецька держава в XV—XVI ст. складала своєї людности і через силу-силенну бранців була в значній мірі слов'янська, а українські невольники надавали Туреччині трохи навіть характеру українського ²⁾.

Поділля, окрім лютих сусідів татар, мало ще інших, що теж нерідко непокоїли подільські поселення і спустошили їх; це були волохи, що займали задністрянські простори і були теж під зверхністю турецьких султанів.

Від тих ворожих нападів і татарів і волохів Поділля, як і вся Україна, не мало доброго захисту від своєї державної влади. Литовська й Польська держави, до яких належала Україна, не мали достатньої військової сили, щоб не допускати до України азійських хижаків; вони були раді затулятися отими українськими землями. У таких тяжких обставинах прикордонного життя, в постійній боротьбі осілої української людности з степовими хизаками, доводилося людям самим шукати способів захисту від ворожих нападів, від руйнування свого житла й майна, від неволі й смерті.

Для захисту людність Поділля передусім користувалася тими схованками, які залишилися були ще з часів передісторичних, коли первісна людина ховалася від стихій та звірів у печерах, що їх багато є в басейні Дністра, по берегах як самої цієї праслов'янської ріки, так і лівих заток її. Народні перекази й досі вказують на значіння отих печер, як схованок від татарських нападів. Про печери Залучські або Черченські, над річкою Смотричем, за 20 кілоєм від Кам'янця, маємо навіть документальні відомості, що вони були в XVI ст. схованками для околичної людности. Так в акті розмежування маєтків Залуччя і Черча 1543 р. говориться, що «печера повинна бути завжди і навечно в загальному користуванні людей як із Залуччя, так і з Черча, і жадна сторона не повинна вважати її за свою виключну власність, але вона повинна бути за місце схованки від поганих та від усякого иншого ворога

¹⁾ Историческія пѣсни малорусскаго народа, В. Антоновича и М. Драгоманова, Київ 1874, т. I, ст. 87.

²⁾ А. Кримський, Історія Туреччини, т. I, Київ 1924 р., стор. 1 і 163—166.

підчас нападів на країну; вільно в ній шукати притулку всякому, як чоловікам, так і жінкам до найменшої дитини". Далі в тім акті говориться, що сходи до печер повинні околичні мешканці лагодити обопільно, а хто не виконуватиме того обов'язку, то платити штраф і т. ин. Небіжчик проф. В. Б. Антонович, що оголосив друком оцей акт, знаходив у Залучських печерах сліди перебування тут людини ще за часів палеоліту, а так само і за пізніших часів, коли наскокували татари; він тут знаходив монети XVI—XVII ст.¹⁾

Але такі природні захисти для подільської людности були недостатні і крім того небезпечні, бо — як загадують люди — часом вороги видушували димом людей у печерах. Людності треба було мати інші схованки від ворогів. І то тому ще за давніх часів стали на Україні будувати оборонні замки. Особливо багато повстало замків на Західнім Поділля, де будівельний міцний матеріал — каміння — був під руками на всякому місці. І замки таки були досить добрим захистом від татар, бо татарські чамбули, що нападали на Україну, це не було якесь регулярне військо, що вміло добувати фортеці; це були по теперішньому кажучи бандити, озброєні луками, шаблями, ножами та арканами, і мали успіх у своїм грабіжництві головне тому, що швидко могли пересуватися. Добувати замків вони не силкувалися, хіба іноді разом з турецьким військом нападали на якийсь слабенький замок і нищили його, як це було з замком у місті Рові в половині XV ст.

Монументальне будівництво на Україні, особливо на Поділля, в XIV—XVII ст. мало особливий архітектурний характер відповідно до умов життя в цій прикордонній, неспокійній країні. В порівнянні з попередніми часами велико-князівськими та галицькими, характер архітектури на Україні міняється: замість великих монументальних храмів, якими пишалися українські міста за князівських часів, замість палаців князів та бояр з'являються по різних містах, містечках та селах оборонні замки з баштами, амбразурами, зубчастими стінами на зразок західньо-європейських феодальних замків.

Навіть церковна архітектура Поділля тих часів набирала характеру замкового. Церкви та костьоли, жидівські синагоги будувалися невеликі, з міцними мурами, баштами, амбразурами та стрільницями. Яскравий зразок такого церковного будівництва являє собою мурована церква в с. Сутківцях на Лятичівщині, малюнок якої можна бачити в багатьох виданнях. Ця церква, певне XV ст., має вигляд замку з трьома круглими баштами та з четвертою баштою-дзвіницею; на верху на склепінню були стрільниці, а внизу міститься власне церква під міцним склепінням. Успенська церква в м. Межибожі (так само на Лятичівщині) XVII ст. з дуже грубими мурами має потайну кімнату в бані, хід до якої зроблено в стіні. Іванівська церква в Кам'янці має міцну муровану дзвіницю-башту з амбразурами. Кам'янецький так званий вірменський костюл має теж потайну кімнату в бані і стрільниці в дзвіниці. Муровані синагоги в м. Сатанові на Проскурівщині і в м. Шаргороді на Могилівщині мають вигляд невеличких замків.

¹⁾ В. Антонович, О скальных пещерах на берегу Днѣстра. Труды VI археологическаго съѣзда въ Одессѣ, т. I, Одесса 1886, ст. 91—92.

Замки на Україні були державні й приватні. Державні замки будувалися й утримувалися на державні кошти і називалися в коронних (польських) землях — королівськими, а в литовських — господарськими. Приватні замки будували заможніші землевласники в їх головних поселеннях, де часто жили й сами землевласники. Утримувалися оті замки на кошти власників та людности (в містах). А власне будували й піддержували всі замки місцеві селяни, почасті міщани, своєю працею, потом і кров'ю.

Приватних замків було багато особливо на Західньому Поділлі, де людність була гущіша і значить можна було здержувати натиск хижаків.

Державні замки на Україні містилися там, де були південно-східні границі Польщі й Литви. Головні замки були такі: на Київщині — Київський, Канівський і Черкаський; на Волині — Житомирський, Овруцький, Луцький, Кременецький та Володимирський; на Брацлавщині — Брацлавський й Вінницький, на Поділлі (в Подільському воеводстві) — Кам'янецький, Лятичівський та Барський. На Поділлі були ще державні замки в Смотричу, Скалі, Ольчедаєві, Бакоті та в інших місцях, але вони були знищені в XV ст., в часи боротьби Литви й Польщі за Поділлі.

Більшість вищеназваних замків тепер не існує; тільки місця їх зазначені земляними валами, ровами та румовиськами, а часом не можна навіть відшукати місця, де був замок (Бакота).

Хоч державні старовинні замки на Україні здебільшого не лишилися, але збереглися більш-менш докладні офіційні описи замків Київщини та Брацлавщини 1545 та 1552 рр. Ці описи видано, із них можна уявити собі, що то були за замки, який був фортифікаційний тип їх і т. ин. ¹⁾

Загальний тип замку на Україні був такий. Будували замок на високій горі, природньо-непідступній, що її по можливості обмивала вода, або облягали болота. Найчастіше для замка вибирали гору, що виходила рогом або мисом до двох ярів, що сходилися в тім місці. Ріг той, коли він мав зв'язок з якою горою або високорівнею, відрізували ровом і валом (часом кількома) і таким чином утворювалася для замка подовгувата площа. Ту площу по контуру гори обводили валами, де була в цьому потреба, а навкруги ставили стіни — в давнину дерев'яні, а пізніше муровані, особливо там, де було доволі каміння. В кутах площі замку бували башти. Для в'їзду робили браму в башті, а часом було і дві брами.

Ревізор Вінницького замку 1545 р. так описує придатне на замок місце: лука одна простяглася між Богом як шия, з одного й другого боку обля-

¹⁾ Описи українських замків 1545 р. видано: *Źródła dziejowe*, т. VI, Варш. 1877; *Пам'ятники Київ. Археограф. Комісії* т. IV; *Арх. ЮЗР*, ч. VI, т. 1; описи 1552 р. — *Арх. ЮЗР*, ч. IV, т. I, ч. VII, т. 1—2.

Про українські замки та їх організацію й значіння див. «Южно-руські господарські замки» М. Грушевського в «*Києв. Унив. Изв.*» 1890 г. і *Історія України-Руси*, його-ж, т. VII ст. 35—41.

Яке було дерев'яне будівництво старовинних руських замків, див.: М. Красовскій, *Курсь історій русской архитектуры*. Часть I. Деревянное зодчество, Петроградь 1916, гл. III; *Грабарь*, *Історія русскаго искусства*, т. I.

Про вінницький замок недавно вийшла праця М. І. Білінського, Вінниця 1926 р.

ває її ріка, тільки на 50 сажнів відійшла ріка від ріки. Як-би зробити на Богу став, а на тій ший викопати два або три рови, наповнені водою з Бога, то вийшов-би замок дуже сильний, якого не можна було-б ані підкопати, ані обстріляти з гармат ні з якого боку. А на збудування міста є дуже придатне рівне місце, не таке, як тепер (у Вінниці), що з замку не видно всього міста, а з міста — замку¹⁾.

Стародавніх докладних описів приватних замків України, подібних до описів державних замків, не маємо. Але зате деякі замки приватні збереглися, якщо не цілком, то залишилися значні рештки їх. Особливо треба сказати це про Західне Поділля, де замки були муровані.

За тими рештками замків, що залишилися на Поділля до наших часів, часто не можна собі уявити, які саме були замки. Часто тільки по фундаментах мурів та по рових і валах можна накреслити план замку. Плани замків були різні. Часом вони мали правильну форму довгастого чотирикутника, часом квадрата, часом трикутника, а іноді п'ятикутника. Деколи план замку був неправильної форми. Чим давніший був час заснування замку, тим менш правильний був його план що-до геометричної форми.

Який саме був характер архітектурного мистецтва замків Поділля XIV—XVII ст., тепер важко уявити собі ясно. Ті будинки ставлено в тривожні часи в неспокійних місцевостях, будовано не для окраси панських маєтків, а щоб мати якийсь захист від ворогів, через те, коли будували, звертали головну увагу, щоб будівля була міцна, тривка — могла витримувати напади.

За пізніших часів, коли життя на Україні стало спокійніше, коли не треба було вже боронитися від татар, то пани почали будувати замки на оздобу маєтків, для вигоди свого життя; такі замки будовано в певному архітектурному стилі, з архітектурними прикрасами. Це були замки-палаці, якими хотіли повеличатися багатирі-пани. Згодом стали називати замками всякі панські палаці, що часом нічого спільного з замками не мали. Говоримо ми тут не за такі замки, а тільки про оборонні замки, що мали значіння фортець.

Всі оборонні старовинні замки з кінця XVIII ст. стали непотрібні і поступово руйнувалися. Решток отих монументальних пам'яток старовинної замкової архітектури стає що далі, то менше, — вони зникають на наших очах.

Описати те, що ще залишилося, або зафіксувати те, що було ще недавно — мета цієї праці. Я хочу подати до друку те, що збирав був у різні часи на західньому радянському Поділля: подати мої фотографічні знімки, обриси планів, записи, то-що.

Тут я подаю археологічні описи-нариси замків у Кам'янці, Межибожі, Сатанові, Зінькові, Жванці, Чорнокозинцях, Рихті, Панівцях, Ярмолинцях і Сутківцях, Пиляві, Бару та Озаринцях.

Плани всіх замків накреслено в одному масштабі, щоб наочно можна було бачити розмір замку і порівняти його з іншими.

¹⁾ Źródła dziejowe VI, 111; Грушевський, Іст. Укр.-Руси, VII, 36.

Кам'янець, колишня столиця Подільського воєводства XIV—XVIII в., а далі столиця Подільської губернії (1793—1924 рр.), був колись дуже міцною, недобутою фортецею і своїм природнім становищем і фортифікаційною будовою.

Ця фортеця складалася з замку і з міських укріплень.

Щоб зрозуміти, через що Кам'янець був колись непідступною фортецею, треба уявити собі природне становище Кам'янецького замку й міста. Річка Смолч, що коло неї лежить Кам'янець, тече глибоким річищем, що його боки часто виглядають наче сторчові стіни. Течія річки дуже колінкувата з викрутами, або, як часом кажуть, з меандрами. У тій місцевості, де стоїть Кам'янець, Смолч своєю течією утворює дивну ключку, мало не кільце: обтікає навкруги високої гори і, не доходячи до свого річища на кілька метрів, повертає і тече далі, щоб увільнити свої води до Дністра. На тому острові стоїть так званий „город“ — старовинна частина Кам'янця. У тім місці, де Смолч, обійшовши острів, ніби сходиться з своїм річищем, стоїть на розі, що утворюється двома ярами, Кам'янецький замок. З'єднується він з містом вузькою смугою скелі, що на ній вимуруваний так званий Турецький міст подібний до стіни. І замок і місто захищені глибокими ярами; оті яри навкруги міста та біля замку мають стрімкі береги, ніби-то стіни. Смолчове річище завширшки тут 150—250 метрів. Ці боки-стіни, колись підправлені де-не-де людською рукою, утворювали природню фортецю, недсяжну за тих давніх часів, коли техніка стрільня не була ще добре розвинена й удосконалена.

Кам'янецький замок збудовано одночасно з заснуванням самого міста Кам'янця, себ-то близько 1362 р., коли великий князь Литовський Ольгерд, прогнавши з Поділля татар, віддав цю країну своїм небогам князям Коріатовичам, чотирьом братам Юрієві, Олександрові, Костянтинові та Федорові. Вони стали боронити ту землю від татар; насамперед вони, — говорить літопис, — знайшли були собі тверджу на річці Смолчу і тут збудували місто Смолч, а в другому місці, де жили ченці в горі, вони відновили місто Бакоту; а будвши на ловах, загнали багато оленів на той острів, де нині стоїть місто Кам'янець; там вони вирубали ліс і з каміння збудували місто Кам'янецьке. Так каже русько-литовський літопис про заснування Кам'янця. Першу згадку в історії про Кам'янецький замок маємо в грамоті Юрія Коріатовича 1374 р., де той князь за згодою свого брата Олександра дає місту Кам'янцю грамоту на ґрунти та різні права і прописує, що ця грамота дається „на замок“ в Кам'янці. Відколи засновано Кам'янець — замок разом з містом стає першорядною фортецею русько-литовської держави, а потім польської, коли в половині XV ст. західне Поділля відійшло до Польщі. Особливого значіння набула Кам'янецька фортеця, коли збільшилися напади татар на Україну, коли Туреччина стала організувати татарські сили, твердою ногою ставши на Босфорі. У довговічній боротьбі українців з мусульманами Кам'янець як фортеця відігравав не аби-яку ролю. Тоді Кам'янецьку фортецю називали „тверджею утвореною рукою Божою“, „начільним укріпленням людської культури“, „передовою стіною християнства“, і т. ин.

Доступ до інших частин книги можливий лише зареєстрованим користувачам Хмельницької обласної універсальної наукової бібліотеки з використанням послуги електронна доставка документів: <http://ounb.km.ua/poslugi/edd/index.php>